

Jacek Pomiankiewicz

Janusz Gwardiak, *Więziennictwo guberni łomżyńskiej (1866-1915), Łomża 2020, ss. 502, tabele, fotografie*

Opracowanie autorstwa Janusza Gwardiaka przygotowane zostało do publikacji przez Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Łomży oraz Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów. Książkę liczącą 502 strony wraz z aneksami i indeksami rozpoczyna słowo „Od Wydawcy” przygotowane przez dr Małgorzatę K. Frąckiewicz, prezesa PTH Oddział w Łomży i wiceprezesa ŁTN im. Wagów w Łomży. To, że książka ukazała się pośmiertnie (autor zmarł w grudniu 2019 r.), nakazuje zachowanie dużego taktu w recenzowaniu pracy, gdyż autor nie może przecież zwerfikować jej ostatecznej wersji lub odnieść się do krytycznych uwag.

Monografia J. Gwardiaka należy do nielicznych prac w polskiej historiografii, których przedmiotem badań jest więziennictwo Królestwa Polskiego w okresie po powstaniu styczniowym 1863 r. Wyjątkowość przyjętej cezury czasowej polega na badaniu więziennictwa guberni łomżyńskiej w okresie kiedy Królestwo Polskie utraciło swoją ograniczoną autonomię, a więzienia były elementem rozbudowanego carskiego systemu represyjnego. Książka wypełnia lukę w opisie dziejów więziennictwa na ziemiach polskich w dobie porzobiorowej, ponieważ do tej pory (poza fundamentalną pracę Elżbiety Kaczyńskiej o więzieniach i systemie kar w Królestwie Polskim¹) tylko nieliczni autorzy w całości poświęcili swoje opracowania omawianemu okresowi dziejów Polski. Należą do nich publikacje Stefana Króla o więźniach politycznych X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej² oraz Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego o Pawiaku³. Inni badacze zajmujący się problematyką więzienną poświęcili temu okresowi

¹ E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani: więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815-1914*, Warszawa 1989.

² S. Król, *Cytadela Warszawska: X Pawilon – carskie więzienie polityczne (1833-1856)*, Warszawa 1969.

³ A. Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880-1915*, Warszawa 2016.

zazwyczaj tylko wycinek swoich dociekań, publikując ich wyniki w rozprawach, studiach i artykułach naukowych.

Problematyka podjęta przez autora jest zatem istotna pod względem poznawczym i ma charakter nowatorski.

Z tytułu nadanego monografii możemy się dowiedzieć, że swoje dociekania naukowe autor ukierunkował na poznanie więziennictwa, a nie tylko więzień i aresztów guberni łomżyńskiej. Więziennictwo, jako termin, odnosi się do szerszego pojęcia systemu więziennego (penitencjarnego), który definiowany jest jako całokształt ustawodawstwa i instytucji więziennych oraz urzędów zakładów karnych zmierzających za pomocą określonych metod i środków do osiągnięcia zasadniczego celu (zadań) kary pozbawienia wolności⁴. Tytuł pracy adekwatnie oddaje jej treść, choć w ostatnim rozdziale autor poszerza cezurę, omawiając dokładnie również okres okupacji niemieckiej po roku 1915, włącznie z wydarzeniami jesieni roku 1918.

Głównym celem opracowania było ukazanie oblicza więziennictwa w guberni łomżyńskiej, jego miejsca w systemie prawnym, karnym, wykonawczym Rosji i Królestwa Polskiego. Intencją autora było pokazanie i omówienie sytuacji prawnej, społeczno-politycznej oraz narodowościowej i demograficznej, w jakich funkcjonowało więziennictwo łomżyńskie, a także zarysowanie głównych procesów, wydarzeń, z uwzględnieniem ich uczestników, a zatem osób związanych z wszystkimi elementami organizacyjnymi i społecznościami instytucji penitencjarnych (więźniowie, kadra, otoczenie zewnętrzne).

Jak wspomniano w słowie „Od Wydawcy”, opracowanie stanowi isticie „monumentalny materiał”, w ocenie recenzenta zebrany w wyniku prawdziwie „benedyktyńskiej pracy”.

Opracowanie składa się z siedmiu rozdziałów. Tematyka prezentowana jest w układzie problemowo-chronologicznym i w sposób wzorcowy dotyka właściwie wszystkich aspektów funkcjonowania więziennictwa. Autor obszernie omówił system sądowo-penitencjarny Rosji i Królestwa Polskiego z wszystkimi jego elementami składowymi. Stan więziennictwa w Królestwie Polskim zaprezentował na tle powszechnej sytuacji więzień. Autor często w ramach wprowadzenia w określony temat dokonał porównań, zestawień, ukazując wiele zagadnień w szerokim kontekście

⁴ J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, PWN, Warszawa 1982, s. 83; S. Walczak, *Prawo penitencjarne – Zarys systemu*, PWN, Warszawa 1972, s. 107.

międzynarodowym (Europa, Chiny, Japonia, USA itd.), np. w bardzo ciekawej części „Dylematy kary śmierci”.

Ważną częścią opracowania jest szeroko nakreślone przez autora tło, czyli sytuacja narodowościowa, społeczno-polityczna i ekonomiczna w guberni łomżyńskiej. Imponujące są zapisy w trzecim rozdziale, który autor poświęcił kształtowaniu się i organizacji więziennictwa guberni, omawiając poszczególne obiekty, z zastosowaniem również metody porównawczej, co jest efektem znakomitego rozpoznania literatury przedmiotu. J. Gwardiak pokazał niezwykle rozbudowaną strukturę więzienną jednej z dziesięciu guberni Królestwa Polskiego (więzienia, sieć aresztów sądowych, policyjnych, wojskowych, etapowych, gminnych etc.). Z kolejnych rozdziałów wyłania się wielowymiarowy obraz społeczności więziennych, które stanowią z jednej strony osoby izolowane, z drugiej zaś kadra penitencjarna, które są opisane w różnych aspektach życia codziennego. Autor w sposób niezwykle barwny, plastyczny i ze szczegółami przedstawił wydarzenia będące istotą więziennej rzeczywistości „każdego czasu”, a zatem bunty, ucieczki, działalność duszpasterską, kulturalno-oświatową, zatrudnienie więźniów i opiekę zdrowotną. Nie zabrakło również miejsca dla szczególnych kategorii osób uwięzionych – kobiet oraz małoletnich i niepełnoletnich.

Przez karty książki J. Gwardiaka przewijają się setki postaci ukazanych i opisanych w licznych kontekstach sytuacyjnych. To osoby, które zostały z różnych przyczyn (przestępstwo, działalność polityczna, niepodległościowa, personel, postaci lokalne) „wprzęgnięte” w maszynę systemu więziennego. Czytelnik ma możliwość poznania wielu niezwykłych losów osób znanych w regionie, lokalnych bohaterów ziemi łomżyńskiej, a także postaci o znaczeniu szerszym, ogólnonarodowym (choćby więźni w Łomży Aleksander Prystor – płk Wojska Polskiego, polityk, premier, minister oraz Adam Chętnik – etnograf, badacz kultury kurpiowskiej). Autor egzemplifikując wydarzenia rozgrywające się w obiektach penitencjarnych terenu guberni łomżyńskiej, ukazuje uniwersalizm instytucji więziennej, często odnosząc się do przykładów z innych rejonów kraju, Europy, a nawet świata.

Niezwykle interesujący jest rozdział szósty, który autor poświęcił więźniom politycznym, z których pierwszymi w więzieniu łomżyńskim byli uczestnicy powstania listopadowego, następnie zrywu styczniowego, rewolucji lat 1905-1907 i okresu przedwojennego (sprzed Wielkiej Wojny). Pojawili się tu reprezentanci wielu nurtów i partii politycznych,

licznych organizacji, a także różnych narodowości (Bund, PPS, SDKPiL, anarchiści, komuniści).

Praca ma wysokie walory badawcze, powstała przede wszystkim na podstawie materiałów archiwalnych, źródeł niepublikowanych. Autor, absolwent studiów historycznych, w sposób profesjonalny i rzetelny dokonał wnikliwej kwerendy w sześciu archiwach, gdzie badał kilkadziesiąt zespołów i kilkaset jednostek archiwalnych, w tym zbiory kartograficzne. Wykorzystał blisko 50 tytułów czasopism z epoki, i nie tylko. Autor opierał się również na *źródłach normatywno-prawnych, materiałach sprawozdawczych, statystycznych oraz kalendarzach* z epoki. Oprócz opracowań i artykułów naukowych ważną rolę odegrały także wydawnictwa encyklopedyczno-słownikowe, bibliograficzne, przewodniki oraz pamiętniki i wspomnienia.

Znacznym mankamentem metodologicznym dotyczącym struktury monografii jest brak wstępu oraz zakończenia, które są elementami koniecznymi. Dlatego nie można poznać m.in. uzasadnienia podjętego problemu badawczego, omówienia i krytyki źródeł archiwalnych, opisu przyjętej metodologii badań, postawionych pytań badawczych i sformułowanych hipotez. Brak wstępu rzutuje także na możliwość poznania bardzo bogatej literatury przedmiotu, w tym zwłaszcza rosyjskojęzycznej oraz implikacji związanych z jej wykorzystaniem. Używana w XIX w. i początkach XX w. w rosyjskim więziennictwie terminologia stwarza autorom (nawet doskonale znającym język rosyjski) wiele pułapek definicyjnych i interpretacyjnych, np. tłumaczenie na język polski nazwy najważniejszej instytucji więziennej Rosji, którym było „Главное Тюремное Управление”, czyli Główny Zarząd Więzienny (nie Więziennictwa). Więziennictwo – to „тюремная система”. Niestety nie wiemy, czy autor wybrał to tłumaczenie świadomie. GZW zajmował się szeroką działalnością, zatem uprawnione byłoby także tłumaczenie terminu jako „Więziennictwo”. Jednak przyjęcie takiej wersji powinno być wyborem uzasadnionym, opisanym. Jeśli zaś nie jest, to moim zdaniem powinien być stosowany termin: „Główny Zarząd Więzienny” [choć np. A. Ossibach-Budzyński (*„Pawiak. Więzienie polityczne 1880-1915...”*, s. 65) tłumaczy z kolei jako „Główny Zarząd Więzień”].

Natomiast w zakończeniu pracy oczekiwane byłoby podsumowanie (typowość a specyfika analizowanego problemu) oraz omówienie i interpretacja wyników, synteza własnych (tak pogłębionych przecież) badań i ustaleń. Ponieważ jednak z wiadomego powodu powyższe elementy nie

mogły być uzupełnione, pozostaje wiedza i intuicja czytelnika, który sam uzupełni wspomniane braki podczas lektury tekstu.

Czasami wydaje się, iż nadmierna drobiazgowość i szczegółowość autora w opisach wydarzeń i postaci oraz nasycenie informacjami powoduje grzeźnięcie w detalach, lecz to one właśnie są swoistym kolorytem pracy i nadają jej wymiar bardzo „personalistyczny”, np. s. 162: „W okresie służby więziennej chorował na chroniczny reumatyzm, korzystając czasami z leczenia sanatoryjnego w Busku czy Solcu Kieleckim. Odczuwał także nasilające się z czasem bóle w lewej nodze, będące następstwem upadku z konia w czasie pokonywania przeszkody na ćwiczeniach polowych na Polu Mokotowskim w 1876 r. oglądanych przez feldmarszałka, Wielkiego Księcia Mikołaja Mikołajewicza, który polecił umieścić go po wypadku w Warszawskim Wojskowym Szpitalu Ujazdowskim”. Innym przykładem mogą być niezwykle interesujące i bogate biogramy naczelników więzienia łomżyńskiego (s. 161-166) lub chociażby opisy wydarzeń w częściach rozdziału czwartego, pt. „Bunt społeczności więziennej” (s. 205-208) i „Ucieczki więzienne” (s. 208-213). Zdarza się, że autor – podając informację, ustalenie, porównanie – nie podaje źródła (poza nazwiskiem) lub stron cytowanych prac, np. s. 24-25 („Dylematy kary śmierci”), s. 273 („definicje” więźnia politycznego).

Podkreślić należy syntetyczny, przejrzysty i spójny układ wewnętrzny książki oraz przystępny dla czytelnika język tekstu.

Szczególną wartością książki jest zatem bogactwo wydarzeń oraz postaci „więziennych”, wydawałoby się ze świata niezwykle hermetycznego i znajdującego się na peryferiach życia państwowego i społecznego. A jednak dzięki autorowi mamy możliwość odbycia interesującej „podróż historycznej” przez ponad pół wieku.

Opracowanie zawiera liczne tabele, których zawartość jest wynikiem analiz oraz niezwykle drobiazgowych obliczeń autora. Ważnym elementem opracowania są także liczne, bogate informacyjnie aneksy (jest ich aż 62, zajmują ponad 100 stron), które wzbogacają i uzupełniają tekst pracy. Książka zawiera również kilka fotografii miasta Łomży (z okresu rosyjskiego i niemieckiej okupacji), których „mankamentem” jest brak autorstwa (ewentualnie zbiory) oraz brak datowania w opisie. Na stronie 158 zamieszczone jest zdjęcie „Pracownicy służby więziennej łomżyńskiego więzienia”, na którym upamiętniono grupę kilkunastu osób, w tym funkcjonariuszy więziennych oraz prawdopodobnie żołnierzy, lecz wyraźna data uwidoczniiona w napisie i godło (orzeł) wskazują

na 11 listopada 1924 r. (w nawiązaniu do szóstej rocznicy odzyskania Niepodległości), a zatem dotyczy ona zupełnie innego okresu historycznego niż omawiany w monografii. Wydawnictwo zawiera również bibliografię oraz indeksy (osobowy i nazw miejscowych).

Recenzowana pozycja jest wysoce wartościowa nie tylko dla społeczności lokalnej Łomży i ziemi łomżyńskiej, lecz także dla wszystkich badaczy i miłośników więziennictwa. W mojej ocenie jest godna polecenia czytelnikowi. Wyrazić należy także uznanie zarówno dla zespołu redakcyjnego za ogromny wysiłek włożony w pracę nad redakcją materiału przygotowywanego przez autora przez kilkanaście lat (rękopis liczył ok. 900 stron), jak i dla wszystkich osób, które przyczyniły się do podjęcia decyzji o wydaniu monografii.

Rec. Jacek Pomiankiewicz